

Bernaras Ivanovas

Chiune (Sempo) Sugiharos veiklos Kaune 1939–1940 m. probleminiai aspektai

IVADAS

Straipsnio objektas yra Japonijos konsulo Sugiharos veiklos Kaune probleminiai aspektai. Mėginama nagrinėti du esminius momentus: buvo ar ne jo veiklos rizikos veiksnys ir ar konsulo atleidimas iš darbo susijęs su vizų išdavimu. Atkreiptas dėmesys į Sugiharos santykius su lenkų žvalgyba. Šie klausimai gvildenami komparatyvistiniu-analitiniu metodu. Tuo straipsnis originalus istoriografijos šia tema (daugiausia aprašomojo pobūdžio) kontekste.

1939 m. rugsėjo mėn. (oficialiai nuo lapkričio 23 d.) Kaune pradėjo dirbti Japonijos konsulas Chiune (Sempo) Sugihara. Formaliai Sugihara (su žmona Jukiko ir jos seserimi Setsuko) atvyko į Lietuvą kaip Japonijos ambasados Rygoje filialo konsulas plėtoti ekonominių ryšių su Lietuvos įmonėmis (jis oficialiai atstovavo Japonijos elektros kompanijai „Osram“)¹, o neformaliai – žvalgybiniais tikslais, t. y. sekti ir pranešinėti Japonijos vyriausybei apie jos sąjungininkės Vokietijos, taip pat Sovietų Sąjungos veiksmus prasidėjus Antrajam pasauliniam karui (Ribbentropo–Molotovo pakto pasirašymas 1939 m. rugpjūčio 23 d. Japonijai buvo netikėtas; tai reiškė, kad Japonija negali daugiau pasikliauti savo sąjungininke Vokietija). Lietuva ir Kaunas šiuo atžvilgiu buvo ideali vieta, kur galima nesunkiai sukurti reikiamą infrastruktūrą; Sugihara tai ir padarė Lenki-

jos slaptųjų tarnybų (ypač Antrojo generalinio štabo karinės žvalgybos agentų) padedamas. Jis turėjo palaikyti reikiamus kontaktus su kitomis į konfliktą įtrauktomis šalimis – Sovietų Sąjunga, Italija, Lenkija, Anglija ar net Nyderlandais per Kaune tuo metu veikusias jų atstovybes. Gana netikėtai (tai pažymima kone visuose Sugiharos veiklos tyrimuose) jam teko imtis tarsi nenumatyto darbo. Vokietijai užpuolus Lenkiją, iš jos plūstelėjo srautas pabėgėlių. Daugiausia tai buvo žydai (rabinai, studentai ar šiaip miestelių gyventojai), Lenkijos kariuomenės karininkai bei eiliniai kareiviai. Suvokdami, kas jų laukia įsitvirtinus naciams, pabėgėliai visomis išgalėmis stengėsi išvykti į karo nepaliestus regionus. Karas praktiškai atkirto galimybę išvykti į JAV per Skandinaviją, kai vokiečiai užgrobė laivą „Estonia“ su pabėgėliais ir sušaudė 100 keleivių žydų, todėl reikėjo ieškoti kelių per Rytų šalis. Japonijos konsulatas ir jo išduodamos tranzitinės vizos tapo svarbiausia grandimi pabėgėlių odisejoje. Tačiau ši iš pirmo žvilgsnio atrodanti aiški istorija yra gana problemiška.

Trumpai apžvelgiant su straipsnio objektu susijusią negausią istoriografiją būtina pažymėti, kad joje (ypač Vakarų leidiniuose) yra daugybė netikslumų bei romantinių apibendrinimų. Pavyzdžiu galėtų būti P. Mordecai² ar E. Silverio³ darbai. Vienas geriausių Sugiharos veiklos tyrimų – gana kritiška sociologijos profesoriaus Hillelio Levino stu-

dija⁴. Remdamasis itin plačia šaltinių baze (daugiausia surinktais Japonijos užsienio reikalų ministerijos archyve duomenimis), autorius nevengia net opiausių Sugiharai temų, kaip antai gvildena nepaprastai prieštaringus jo santykius su pirmąja žmona ruse Klaudija Semionova. Paminėtini tyrimai, kuriuos atliko lenkų istorikai. Pastariesiems (pvz., E. Palacz-Rutkowska⁵) daugiausia rūpėjo Sugiharos veikla ne Kaune, bet Karaliaučiuje, kur dirbdamas Japonijos konsulo darbą jis palaikė glaudžius santykius su lenkų pogrindžiu, tarpininkavo gaunant lėšų jo veiklai iš Anglijos, kur tuo metu buvo Lenkijos vyriausybė. Lietuvoje Sugihara daugiausia domėjosi ne istorikai, bet publicistai, siekę ne istorinės tiesos, bet savų tikslų (paminėtina A. Dargio straipsnių serija 1997 m. „Lietuvos ryte“).

Rašant straipsnį remtasi minėta istoriografija, taip pat kitais šaltiniais – dokumentais, prisiminimais, interviu.

RIZIKOS VEIKSNIO PROBLEMA

Pažymėtina, jog Sugiharos asmens bei jo veiklos tam tikras nesupratimas yra būdingas daugeliui tyrimų, kurių autoriai rėmėsi jo žmonos Jukiko ar sūnaus Hiroki prisiminimais. Net neminint daugybės klaidų, kurių pasitaiko Jukiko Sugiharos⁶ prisiminimuose, jie apskritai turėtų būti vertinami labiau kaip literatūros kūrinys; tai iš esmės savo knygoje pripažino Bostono universiteto profesorius ir Judaikos centro direktorius H. Levinas⁷. Jis gana kritiškoje Sugiharos atžvilgiu knygoje⁸ nagrinėjo kone rimčiausią Japonijos konsulo Kaune veiklos problemą, kurios esmę sudaro klausimas: ar Sugihara galėjo išdavinti tranzitines vizas pabėgėliams. Kritiškai vertindamas Jukiko Sugiharos prisiminimus autorius teigia, jog Sempo Sugihara apskritai neprašė savo vyriausybės tokio leidimo (H. Levino nuomo-

ne, Sugihara prašė leidimo išdavinti ne tranzitines, bet paprastas vizas)⁹. Tai savo prisiminimuose pabrėžia Jukiko sakydama: „Mano vyras turėjo įgaliojimus išduoti vizas tik atskiriems asmenims, o šimtams ar tūkstančiams vizų buvo reikalingas Japonijos užsienio reikalų ministerijos leidimas“¹⁰. Šiuo jos teiginiu verčia suabejoti tiesioginio Sugiharos viršininko Japonijos užsienio reikalų ministerijoje K. Tanakos atsakomoji telegrama Sugiharai (Sugiharos paklausimų dėl vizų būta trijų). Joje K. Tanaka rašė: „Kategoriškai nurodau, kad neišdavintumėte vizų žmonėms, neturintiems oficialios vizos su nurodytu galutiniu vykimo punktu, kuris garantuotų, jog šie žmonės neliks Japonijoje. Jokių išimčių negali būti“¹¹. Tai gi Sugihara turėjo galimybę išduoti tiek tranzitinių vizų, kiek pajėgė¹², ir nebuvo jokių kitokių apribojimų, apie kuriuos savo straipsnyje rašė lenkų tyrinėtoja Teresa Kruszona, teigdama, jog limitas buvo 600 vizų¹³. Šiuo atžvilgiu Sempo Sugihara rizikavo mažiau (taip teigia P. R. Sakamoto kn.: *Japanese Diplomats and Jewish Refugees: A World War II Dilemma*, 1998), nes, kaip rodo pasai, kuriuose yra jo paties išduotos tranzitinės vizos, Sugihara laikėsi savo valdžios nurodymų, nors būta ir išimčių, kai galutinis vykimo punktas nebuvo nurodomas¹⁴. Jo sūnaus Hiroki išsakytos prisiminimuose mintys, jog „tėvui reikėjo paklusti arba savo valdžiai, arba savo sąžinei“¹⁵, ar net paties Sugiharos tyrinėtojui Chrisui Salierno duoto interviu žodžiai („Aš negaliu leisti numirti žmonėms, kurie pas mane atėjo su mirties šešėliu veide. Kad ir kokia bausmė manęs lauktų, aš klausysiu tik sąžinės balso“¹⁶) nėra visiškai teisingai interpretuojami, siejant bausmę su tranzitinių vizų išdavimu. Kaip matysime toliau, Sugihara pagrįstai baiminosi dėl savęs ir savo šeimos, tačiau priežastys, matyt, buvo kitos.

Iš esmės Sugihara, kaip minėta, išdavinėjo tranzitines vizas žmonėms, turėjusiems

galutinį vykimo punktą, kuriuo dažniausiai būdavo Kurasao, t. y. Nyderlandų kolonija Ramiajame vandenyne¹⁷. Šias vizas (į Kurasao) pirmasis Kaune pradėjo išdavinėti Nyderlandų konsulas Janas Zwartendijkas (jam 1997 m., kaip ir Sugiharai 1985 m., buvo suteiktas Pasaulio Tautų Teisuolio vardas)¹⁸. Taigi formaliai ne Sugihara, o Nyderlandų konsulas pradėjo išdavinėti „gyvybes gelbėjusias“ vizas (tokių vizų jis išdavė 2345; iš pradžių, liepos 24–27 d., jas rašė ranka, o liepos 29 d.–rugpjūčio 2 d. pasinaudojo pagamintu antspaudu¹⁹) ne tik Lenkijos, kaip ilgą laiką buvo teigiama knygoje apie Sugiharą²⁰, bet ir Lietuvos ar net Vokietijos žydams (sąrašas tokie žmonės sudaro mažiau nei vieną procentą)²¹. Isaaco Lewino (jis istoriografijoje minimas kaip pirmasis pabėgėlis, gavęs vizas, nors Bostone esančiame vizų sąrašas nurodyta, jog jis vizą gavo liepos 26 d. ir tik septynioliktas) teigimu, jis pirmiausia gavo į savo lietuvišką pasą vizą iš Nyderlandų konsulo 1940 m. liepos 22 d., o Sugihara jam išdavė jau Japonijos tranzitinę vizą tik liepos 27 d.²² Vis dėlto būtent Sugihara ir žydų pabėgėlių lyderis rabinas Zorachas Warhaftigas²³ (po karo tapęs Izraelio kulto ministru) koordinavo vizų išdavimo akciją. Be to, pagrįstai galima manyti, jog Japonijos vyriausybė – kitaip, nei dažnai buvo tyrinėtojų teigiama – į žydus žiūrėjo palankiai ir jokių būdu jų niekaip nediskriminavo.

Žydų atžvilgiu Japonijos vyriausybė vykdė visai kitokią politiką negu Vokietija, o tai taip pat galėjo padėti Sugiharai atlikti reikšmingą misiją gelbstint žmones. Tai atsispindėjo ir oficialiuose dokumentuose, kuriuos šio straipsnio autoriui atsiuntė Sugiharos veiklos tyrinėtojas iš Indianapolio (JAV) Ernestas G. Heppneris²⁴. Vienas tokių dokumentų – Japonijos vyriausybės 1938 m. gruodžio 6 d. pareiškimas, kuriame teigiama, jog „žydai Japonijoje, Mandžiūrijoje ir Kinijoje bus traktuojami pagarbiai, kaip ir kiti užsie-

niečiai. Jokių išimčių taikoma nebus“²⁵. Ši požiūrį 1939 m. vasario 27 d. patvirtino Japonijos užsienio reikalų ministras Hachiro Arita ir 1940 m. gruodžio 31 d. jo įpėdinis Yosuke Matsuoka. Pastarasis sakė: „Aš esu atsakingas už aljansą su Hitleriu, bet tuo pat metu atsisakau palaikyti Vokietijos vykdomą antisemitizmo politiką Japonijoje. Tai nėra mano asmeninė nuomonė, bet oficiali Japonijos pozicija, ir aš nejaučiu jokio sąžinės graužimo skelbdamas tai pasauliui“²⁶. Šių Japonijos valdžios pareiškimų praktinį aspektą rodo ir tas faktas, kad jos vyriausybė pabėgėliams skyrė 350 tūkst. dolerių; tai buvo neįtikėtinai didelė suma²⁷.

Tokios palankios žydų atžvilgiu pažiūros bei veiksmų Japonijoje galimas priežastis gana netikėtai aptinkame Lietuvos žydų bendruomenės 1935–1940 m. lietuvių kalba leistame laikraštyje „Apžvalga“. 1940 m. Nr. 10(218) straipsnyje „Tolim. Rytų žydai gedi mirusio japonų vyskupo Nakados“ rašoma: „Vysk. Nakada kiekviena proga užakcentuodavo faktą, kad žydai savo paskolarus–japonų karo metu padėjo Japonijai tapti galinga pasaulio valstybe. Tiek savo knygoje „Paslaptingoji tauta“ [knyga apie žydų tautą. – B. J.], tiek kituose vėlesniuose savo leidiniuose ir brošiūrose vysk. Nakada nuolat primindavo didį žydų bankininką ir labdarį amerikietį Šifą²⁸, kuris vienas padėjo Japonijai sunkiu jai metu, kai ji negalėjo užbaigti karo su Rusija. Jei Japonijai nebūtų atėję į pagalbą Šifas ir Amerikos žydai, ji būtų 1905 m. pralaimėjusi karą su rusais ir būtų likusi nedidelė antraeilė Azijos valstybė, kuriai niekas neskirtų jokios reikšmės. Argumentuodamas savo žydų gynimo akciją prieš besiskverbiantį į Japonijos visuomenę antisemitizmą, vysk. Nakada nurodo dar svarbų žydų vaidmenį platinant pasaulyje Japonijos prekes. Jis dažnai operuoja skaičiais. Jis pavartodavo visas galimas priemones, kad tik užkirstų kelią antisemitizmui plėstis Japonijoje“²⁹. Kaip rodo Japonijos vyriausybės

pareiškimai, jos veiksmai ir paties Sugiharos pasiaukojantis darbas, vyskupo Nakados veikla davė gerų vaisių.

VIZŲ KLAUSIMAS IR KONSULO ATLEIDIMAS

Vis dėlto tebėra neaiškus klausimas, kodėl Sugihara po karo 1947 m. buvo atleistas iš visų pareigų, jeigu išduodamas tranzitines vizas jis iš esmės pasiaukojamai vykdė savo vyriausybės politiką (nes ranka rašyti tūkstančius vizų yra nepaprastai sunku). Visų pirma pažymėtina tai, jog Sugihara pats išdavė tik 2139 vizas (šis skaičius įrašytas 32 puslapių išduotų vizų sąrašė, esančiame Bostono universiteto Judaikos studijų centre), tuo tarpu istoriografijoje minimi skaičiai nuo 1500 iki 10 000³⁰. Kaip matysime, šie skaičiai paradoksaliai ir galėjo būti Sugiharos atleidimo priežastimi, į kurią neatreipė dėmesio praktiškai nė vienas tyrinėtojas. Net ir priėmę oficialią versiją, jog Sugihara išdavinėjo vizas tik 29 dienas, t. y. nuo liepos 31 d. iki rugpjūčio 28 d. (ši versija yra taip pat netiksli)³¹, turėtume pripažinti, kad jam nebūtų fiziškai pavykę išduoti 5000 vizų, rašant vizas ranka, nes iš pradžių jis vizos antspaudą neturėjo. Tuo pat metu Yad Vashem (šis centras jau nuo 1968 m. rinko medžiagą apie Sugiharą ir jo išgelbėtus asmenis), suteikdamas Sugiharai Pasaulio Tautų Teisuolio titulą 1985 m. turėjo duomenų, jog Sugiharos vizos išgelbėjo 6000 žmonių. Darydami prielaidą, kad su vienu pasu galėjo išvažiuoti keli žmonės (tėvas arba motina su vaikais), vis tiek turėtume pripažinti, kad keli tūkstančiai žmonių vizas gavo ne iš Sugiharos.

Čia ir iškyla Sugiharos santykių su Lenkijos žvalgyba problema, nes būtent šios žvalgybos agentai gamino Sugiharai antspaudą (pagal konsulo nupieštą maketą) vizoms išduoti³². Pažymėtina, jog visi Sugiharos kon-

sulato darbuotojai (išskyrus vokiečių Gudžę, kuris, matyt, dirbo Vokietijos žvalgybai, nes, Jadvygos Ulvydaitės teigimu, prasidėjus vokiečių okupacijai, šis žmogus dirbo okupacinėse struktūrose, o po karo kartu su vokiečiais dingo) buvo Lenkijos žvalgybos agentai, dirbę svetimomis pavardėmis. Antai pagrindinis Sugiharos darbuotojas Boleslawas Rózycki (toliau – Boleslovas) buvo vadinamosios „Dwójkos“ (Lenkijos kariuomenės štabo II skyriaus (karinės žvalgybos)) bendradarbis. Jis buvo pavaldus Liudwikui Hrynciewiczui, Lenkijos žvalgybos agentūros koordinatoriui Lietuvoje. E. G. Heppneris, trumpai užsimindamas apie Sugiharos ryšius su lenkų žvalgyba, klaidingai mano, jog Sugihara tarsi buvo šios žvalgybos agentų vedžiojamas už nosies³³, tuo tarpu Sugihara, pasirinkdamas bendradarbius, pats siekė kontaktų su lenkų žvalgybos atstovu L. Hrynciewicziumi, kuris jam, be Boleslovo, paskyrė žvalgybos karininką Alfoncą Jakubianecą (jis buvo pasivadinęs Jerzy Kuncewicz) ir Leszeką Daszkiewiczį (jis buvo pasivadinęs Jan Stanislaw). Kaip ir pats Japonijos konsulas, labai sudėtingomis aplinkybėmis dirbęs žvalgybinį darbą Kinijoje (Charbine), Sovietų Sąjungoje (Maskvoje) ir Suomijoje³⁴, iš kurios atvyko į Lietuvą (kaip prisimena Jukiko, Sugihara iš pradžių turėjo vykti dirbti į Sovietų Sąjungą, bet ši jo neįsileido), Japonijos konsulato darbuotojai Kaune buvo gana uždari žmonės. Tai rodo ir J. Ulvydaitės prisiminimai; jos teigimu, interesantų eilės tvarkytojas Boleslovas (būtent jis įvedė eilės numerius laukiantiems vizų žmonėms) niekam nesakydamas ėmė nemažas pinigų sumas iš žmonių, kurie norėjo gauti vizą greičiau, be eilės. Matyt, pinigai Boleslovui būrėjo patys, nes karo baisumus patyrę pabėgėliai buvo pasirengę atiduoti viską, kad tik greičiau gautų vizą ir išvažiuotų. Apie tai byloja ir Andrzejaus Miloszo kuriamam filmui surinkti liudytojų parodymai; deja, dauguma liudytojų vengia apie šią problemą kal-

bėti; jie sako, jog „gyvybės pinigais pamatuoti neįmanoma“ (daugiausia duomenų apie tai yra surinkęs Ryszardas Mackiewicz, gyv. Varšuvoje)³⁵. Tuo pat metu būtina pabrėžti, jog pats Japonijos konsulas ir kiti konsulate dirbę žmonės su tuo nieko bendra neturėjo, nes jie dirbo pastato viduje, o Sugihara už vizas ėmė oficialų mokestį, kuris buvo 2 litai ir 27,5 lito Lietuvos ar, kaip jo sąrašė nurodyta, Lietuvos–SSRS piliečiams (iš viso, matyt, jis surinko ne daugiau kaip 4278 litus). Tačiau yra problema, kuri neatsiejama nuo Japonijos konsulo; tai – jau minėta konsulo vizos antspaudų gamybos istorija. Su tais antspaudais buvo galima išdavinėti vizas net be paties konsulo, suklustojant interesanto pavardę bei paties konsulo parašą. Tai buvo daroma Vilniuje ir, kaip savo knygoje rašo A. Anušauskas, Kaune³⁶. Su antru antspaudu buvo išduota šimtai vizų viena pavarde, nes netikras vizas išdavinėję žmonės nemokėjo japonų kalbos. Jie paprasčiausiai kopijavo vieną vizą visiems, todėl į Japoniją atvyko šimtai pabėgėlių su suklustotomis vizomis ir netikrais pasais, kurie taip pat buvo gaminami Vilniuje (cituodamas A. Poplonskį, A. Anušauskas nurodo, jog tokių žmonių iš viso galėjo būti apie 8000³⁷).

Čia iš tikrųjų lieka neaišku, kaip sovietų valdžia leido žmonėms su lenkiškais suklustotais pasais vykti per savo teritoriją. Nieko nepaaiškino ir tuometinis žydų pabėgėlių lyderis Z. Warhaftigas. Lankydamasis Kaune 1997 m. jis minėjo savo susitarimą 1940 m. su Sovietų Lietuvos užsienio reikalų ministerijos generaliniu sekretoriumi Pijumi Glovacku, kuris tariamai sudarė galimybę pabėgėliams netrukdomai vykti per Sovietų Sąjungą. Z. Warhaftigas nepaaiškino, kaip toks susitarimas galėjo būti pasiektas. Nelabai tikėtina, jog suklustoti pasai buvo „neatpažinti“ (nors tokia prielaida taip pat neturėtų būti atmetama). Tai rodo ta aplinkybė, kad net japonų pasieniečiai Tsurugoje ne tik vizų, bet ir pasų padirbinėjimo atvejus lengvai nusta-

tė ir migrantus net bandė siųsti atgal, tačiau, pabėgėlių džiaugsmui, sovietai jų nepriėmė ir jau Japonijoje jie galiausiai gavo savo valstybės ambasadoje tikrus dokumentus. Dar daugiau klausimų kelia Japonijos konsulo Vladivostoke Komi Meano vaidmuo; galimas daiktas, konsulas apie netikras vizas žinojo, tačiau nieko nedarė, kad jų turėtojais būtų sulaikyti Vladivostoke³⁸.

Šioje antspaudų gamybos istorijoje vis dėlto nėra aiškus Sugiharos vaidmuo. Tikėtina, jog pasigaminti antspaudą jam pasiūlė jo bendradarbis L. Daszkiewiczus³⁹, tačiau visa tai vyko rugpjūčio mėnesį, kai, sprendžiant iš vizų sąrašo duomenų, vizų vėjus tarsi jau buvo sumažėjęs ir būtinybė turėti antspaudą Sugiharai nebuvo tokia didelė. Juo labiau kad greitai buvo uždarytas ir konsulas. Tuo tarpu lenkų agentams toks antspaudas galėjo padėti gelbėti savo bendrapiliečius Lietuvoje. Tuo metu čia buvo 5 tūkst. civilių asmenų ir apie 8 tūkst. buvusių Lenkijos kariuomenės karininkų ir kareivių; anot J. Ulvydaitės, jų buvo labai daug ir tarp Sugiharos vizų laukiančių žmonių. Dalį jų lenkų agentai stengėsi visais galimais būdais išsiųsti į Prancūziją, kur buvo formuojama Lenkijos kariuomenė, o kitą dalį, t. y. žydus, kuo toliau nuo karo. Todėl tikėtina, jog Sugihara žinojo apie antrojo antspaudų buvimą ir tam neprieštaravo; antraip patyręs japonų agentas atrodytų kaip tikras naivuolis, nesuprantantis, kas darosi aplink.

Iš tiesų Sugihara iš savo gausaus informatorių būrio⁴⁰ ar net per J. Ulvydaitę iš lenkų žvalgo Janeko (pastarasis jai už pagalbą yra įteikęs kuklią dovaną – vazą, kurią Ulvydaitė išsaugojo iki šių dienų) nuolat gaudavo informaciją ir gerai žinojo padėti tiek pačioje Lietuvoje, tiek aplinkinėse šalyse. Tai rodo daugybė išsamių analitinių ataskaitų, kurias savo viršininkui Matsuokai reguliariai siuntė konsulas ir kurių vienoje jis rašė jaučiąs vokiečių žvalgybos ir sovietų GPU spaudimą⁴¹. Tas spaudimas buvo susijęs su

sajungininkų (sovietų ir nacių) siekiais greičiau uždaryti konsulatą, tuo tarpu Japonija ir Sugihara buvo suinteresuoti dirbti kuo ilgiau. Galiausiai Japonijos konsulatui buvo leista dar kurį laiką dirbti ir po rugpjūčio 2 d., kai formaliai visos užsienio pasiuntinybės turėjo nutraukti savo veiklą. Sugihara išdavinėjo vizas Kauno „Metropolyje“, kur išsikėlė konsulatas, ir net prieš pat išvykimą stotyje (kaip prisimena J. Ulvydaitė, Kauno stotyje prie traukinio platformos buvo pastatytas stalelis, prie kurio Sugihara dar spėjo išduoti keletą dešimčių vizų). Tada savo antspaudą jis jau neturėjo, nes išvykdamas į stotį jį atidavė interesantų minios atstovams pro automobilio langą (tuo metu Sugiharos išgelbėtų žmonių pavardžių nėra jokiam oficialiam sąrašui). Taigi kitų žmonių, o ne konsulo rankose buvo jau du antspaudai.

Kalbant apie lenkų žvalgybos agentų Sugiharos dėka turėtą antspaudą, išgelbėjusį kelis tūkstančius žmonių, būtų galima teigti, jog tai ir galėjo būti tikroji Sugiharos atleidimo priežastis. Principingą Japonijos valdžią (jau proamerikietiską) galėjo sukrėsti ne tai, kad atvyko labai daug žmonių su padirbtais pasais⁴², bet tai, jog Sugihara, t. y. Japonijos valstybės atstovas, atiduodamas antspaudą lenkų žvalgybai prisidėjo prie šios dokumentų klostojimo istorijos. Kita atleidimo priežastimi galėjo tapti ir tai, jog po karo naujoji Japonijos valdžia stengėsi pakeisti seną diplomatinį įstaigų personalą, menanti imperalistinę šalies praeitį. Tai nurodyta ir oficialiame Japonijos vyriausybės 1994 m. pareiškime, kuriame teigiama, jog po karo dėl lėšų trūkumo buvo atleistas trečdalis diplomatinio korpuso. Vis dėlto labiausiai tikėtina versiją pateikė dabartinė Japonijos vyriausybė. Jos atstovo Saito teigimu, Sugiharos atleidimas iš darbo nebuvo bausmė apskritai, nes jis buvo atleistas tik 1947 m., t. y. praėjus 7 metams nuo minimų įvykių. Jam buvo paskirta visa priklausanti pensija, o jo atleidi-

mas susijęs su tuo, kad paprasčiausiai trūko lėšų ir nebuvo poreikio išlaikyti tiek daug atstovybių pasaulyje⁴³. Tačiau, atsižvelgiant į japonų kultūros specifiką, Sugiharos atleidimą iš darbo galima laikyti ir tam tikra bausme, nes kitaip būtų sunku paaiškinti, kodėl buvęs Japonijos konsulas Kaune praktiškai iš karto po atleidimo pakeitė savo pavardę ir tapo Sempo Sugivara.

IŠVADOS

Su Sempo Sugiharos veikla 1939–1940 m. Kaune lig šiol yra susiję daugybė neatsakytų klausimų (jie ir buvo iškelti šiame straipsnyje), kuriuos reikia toliau tirti. Vis dėlto tai netrukdo suvokti didelius Japonijos konsulo nuopelnus, būtent kad jis visomis galimomis priemonėmis (pasitelkęs ir tuo suinteresuotus lenkų žvalgybos darbuotojus) gelbėjo nuo Holokausto tūkstančius nekaltų žmonių gyvybių. Tam buvo naudojamas ir antrasis antspaudas, išgelbėjęs nuo mirties šimtus ar net tūkstančius žmonių. Tai galėjo būti Sugiharos atleidimo iš darbo 1947 m. priežastimi. Galbūt tai paaiškina ir straipsnio pradžioje cituotus paties Sugiharos žodžius apie jam gresiantį pavojų. Tuo tarpu jo žmonos Jukiko ne visada tikslūs vertinimai galėjo būti susiję su tradicine moters padėtimi Japonijos visuomenėje, t. y. tuo, kad apie daugelį dalykų Sugihara jai paprasčiausiai nepasakojo; tai ji prisiminimuose pažymėjo ne kartą.

Ši istorija rodo, kad ir pabėgėliai aktyviai ieškojo galimybių išsigelbėti patys bei suteikti pagalbą likimo draugams. Tuo tarpu Holokausto istoriografijoje aukos dažniausiai vaizduojamos pasyvios. Turint galvoje Sugiharos ir Japonijos vyriausybės palankią politiką žydų atžvilgiu, šios šalies vaidmuo Antrajame pasauliniame kare turėtų būti iš naujo įvertintas (ypač atsižvelgiant į tai, kad Japonija atsisakė vykdyti Varšuvos geto bu-

delio Josifo Meisingerio nurodymą; atvykęs į Šanchajų 1942 m. jis liepė nužudyti 25 tūkst. Šanchajuje buvusių žydų pabėgėlių, kurių

Nuorodos

¹ Duodamas interviu 1939 m. lapkričio mėn. Sugihara apie savo atvykimo tikslus sakė: „Mano uždavinys tirti sąlygas, ką mes galėtume dabar įvežti į Lietuvą ir ką čia pirkti, žinoma, mainų pagrindais, nes dabar pasaulyje tik taip ir vyksta prekyba. Įvežti į Lietuvą mes galėtume daug ko: mašinų, šilko dirbinių, žaislų, elektros reikmenų ir t. t. O pirkti čia mes galėtume daugiausia miško medžiagos, kurios iki šiol labai daug gabenome iš Suomijos. Galbūt atsirastų daugiau produktų, kuriuos mes galėtume Lietuvoje pirkti“ (*Sekmadienis*, 1939, lapkričio 12, Nr. 46 (611), p. 2).

² P. Mordecai, *The Path of the Righteous: Gentile Rescuers of Jews During the Holocaust*, Hoboken, New Jersey, 1992.

³ E. Silver, *The Book of the Just: The Unsung Heroes Who Rescued Jews From Hitler*, New York, 1992.

⁴ H. Levine, *In Search of Sugihara. The Elusive Japanese Diplomat Who Risked His Life To Rescue 10 000 Jews from the Holocaust*, New York, 1996.

⁵ E. Palacz-Rutkowska, „Polish-Japanese Secret Cooperation during World War II: Sugihara Chiune and Polish intelligence“, *Journal of the British Association for Japanese Studies*, Oxford, 1995, vol. 7, Nr. 2.

⁶ J. Sugiharos prisiminimuose esanti nuotrauka, tariamai vaizduojanti lietuvių antisemitizmo pavyzdį (lentelė prie parko, joje parašyta, kad žydams įeiti draudžiama), kuris, kaip nurodė A. Dargis, turėjo būti priskirtas Čekoslovakijai, deja, paplito po visą Sugiharos istoriografiją ir pateko net į internetą.

⁷ H. Levine, op. cit.

⁸ Knygos kritiškumas tik padėjo jos pagrindu sukurtam trumpametražiam meniniam filmui apie Sugiharą ir jo veiklą „Visas & Virtue“ (režisierius Chris Tashima) 1997 m. gauti JAV kino akademijos apdovanojimą trumpametražių meninių filmų kategorijoje.

⁹ H. Levine, op. cit., p. 238.

¹⁰ *Nemunas*, 97/3, p. 32.

¹¹ *Лексум*, 1999, № 5(85), c. 30.

¹² Minėto interviu metu Sugihara apie vizų išdavimą sakė: „Dabar, karui prasidėjus, vizos jau reikalingos. Tačiau jeigu kas norėtų vykti į Japoniją, aš jokių kliūčių nenumatau“ (*Sekmadienis*, 1939, lapkričio 12, Nr. 46 (611), p. 2).

¹³ T. Kruszone, „Więcej niż Shindler“, *Gazeta Wyborcza*, 1995 11 06, s. 20.

¹⁴ Rašant straipsnį naudotasi keliomis lenkiškų ir vokiškų pasų fotokopijomis, gautomis iš Sugiharos išgelbėtų žmonių, dabar gyvenančių Argentinoje.

dalį sudarė ir Sugiharos išgelbėti žmonės). Taip būtų įrašytas naujas puslapis ir į Holokausto istoriją.

¹⁵ *The Salt Lake Tribune/groups to remember war hero who saved Jews from death*, New York, 1996.

¹⁶ Sempo Sugihara, *A „Righteous Person“*, New York, 1995, p. 5.

¹⁷ Kaip rodo Sugiharos vizas gavusių žmonių pasai, ir vėlesnės žymos juose padarytos jau Japonijoje; nors Sugiharos vizos buvo tranzitinės, jas turėję asmenys pasilikdavo Japonijoje tenykštės žydų bendruomenės pastangomis. Taigi oficialiose žymose pasuose buvo nurodoma: „Tranzitui numatytu laikotarpiu neišvyko iš Japonijos. Gavus Kobės miesto žydų draugijos garantijas, išimties tvarka leista pasilikti ilgesniam nei skirta tranzitui laikotarpiui“ (tekstas išverstas iš senosios japonų rašto sistemos padedant Japonijos užsienio reikalų ir Teisingumo ministerijų ekspertams, tarpininkaujant laikinajam Japonijos reikalų patikėtiniui Lietuvoje Toyoshi Matsuyama).

¹⁸ Vokiškame Beilos Zeige pase nurodyta, jog Nyderlandų viza vykti į Kurasao yra išduota 1940 m. liepos 29 d., o Sugiharos viza išduota jau rugpjūčio 2 d.

¹⁹ Kaip rodo šis skaičius, formaliai J. Zwartendijko sąrašė buvo daugiau vizų negu anksčiau minėtame oficialiame Sugiharos vizų sąrašė bei ataskaitoje vyriausybei, kurioje Sugihara rašė, kad jis išdavė 2092 vizas (duomenis pateikė Ernestas G. Heppneris). Šiuos skaičius patikslinti dabar vargu ar įmanoma, nes ir J. Zwartendijkas, ir Sugihara visus svarbiausius konsulatų dokumentus sudegino 1940 m. rugpjūčio pradžioje (Zwartendijkas apie vizų istoriją net nepranešė savo vyriausybei egzilyje Londone).

²⁰ Žr. Chris Salierno knygą.

²¹ Pavyzdžiui, Sugiharos vizų sąrašė nurodyta, jog liepos 24 d. vizą Nr. 6 gavo Lewin Moses, o rugpjūčio 7 d. vizas Nr. 1383 ir Nr. 1384 gavo Berkman Dawid ir Berkman Paula, kurie buvo Lietuvos Respublikos piliečiai. Taip pat rugpjūčio 5 d. vizą Nr. 1072 gavo fašistinės Vokietijos pilietis Kohn Moses Jezajas. Šie faktai paneigia istoriografijoje išsaknijusią nuomonę (pvz., P. R. Sakamoto knygoje *Japanese Diplomats and Jewish Refugees: A World War II Dilemma*, 1998), jog Sugihara galėjo išduoti vizas tik tiems žmonėms, kurie galėjo patvirtinti Lenkijos pilietybę.

²² I. Lewin, *Remember the Days of Old*, New York, 1994, p. 175.

²³ 1997 m. Z. Warhaftigas, jau sunkiai sirgdamas, su dukterimi lankėsi Kaune, Vaižganto g. 30, kur kalbėjosi su J. Ulvydaite; jiems vertėjavo Chaimas Bargmanas.

²⁴ E. G. Heppner, *Jan Zwartendijk and Chiune (Sempo) Sugihara, righteous among the nations/Lithuania-Japan-Shanghai/The origins of an unusual mass*

escape from the Holocaust, ernsth@iquest. net.

²⁵ Ibid., p. 6.

²⁶ Ibid., p. 7.

²⁷ Plačiau apie tai žr.: *Zeszyty Historyczne*, Nr. 110.

²⁸ Jacobas Schiffas 1904 m. valdė investicines kompanijas „Kuhn“ ir „Loeb & Schiff“. Jis labai nekenė carinės Rusijos dėl jos vykdomos antisemitinės politikos ir todėl visomis išgalėmis rėmė Japoniją; už tai imperatorius jį apdovanojo „Kylančios saulės“ ordinu.

²⁹ *Apžvalga*, 1940, Nr. 10(218), p. 5.

³⁰ Ši problema gvildinama straipsnyje: H. Levin, „The List of Sugihara“, *New York Times*, 1994 09 20.

³¹ Iš 32 lapų Sugiharos išduotų vizų sąrašo matyti, jog Sugihara pirmąsias vizas išdavė jau liepos pirmoje pusėje, o liepos 30 d. jo sąrašė buvo apie 400 vizų (antai Boruchas Levinas iš Lenkijos tą dieną gavo 362-ąją vizą). Paskutinės sąrašė įrašytos vizos išduotos rugpjūčio 21–22 d. Kaip rodo sąrašo skaičiai, rugpjūčio mėn. vizų išdavimo vėjus gerokai sumažėjo; liepos vidury Sugihara išduodavo apie 200 vizų per dieną, o rugpjūčio pabaigoje per dieną buvo išrašoma maždaug 50 vizų, t. y. keturis kartus mažiau (rugspjūčio 13–15 d. išduota tik 85 vizos, t. y. 1705-ąją vizą gavo Simonas Dawidowiczius, o 1790-ąją vizą – Chaimas Dawidowiczius). Į tai svarbu atkreipti dėmesį turint omeny diskusijas apie antspaudo vizų išrašymui palengvinti gamybą ir nelegalų jo dublikatą.

³² Žr.: E. Palacz-Rutkowska, op. cit.; A. Peplonsk, *Wywiad polskich sil zbrojnych na zchodzie 1939–1945*.

³³ E. G. Heppner, op. cit.

³⁴ Eiliniam darbuotojui Japonija nebūtų skyrusi tokių atsakingų užduočių.

³⁵ Šią medžiagą straipsnio autorius turi. Pats filmas, A. Miloszo teigimu, skirtas Sugiharos veiklai, bus baigtas iki gegužės mėn.

³⁶ A. Anušauskas, *Lietuvos slaptosios tarnybos 1918–1940*, Vilnius, 1998, p. 256.

³⁷ Ibid., p. 256.

³⁸ *Į laisvę. Sugiharos vizos ir žydai* (knyga japonų kalba), Tokio, 1995, p. 59.

³⁹ A. Miloszo surinktais liudytojų parodymais, būtent šis žmogus atgaline data išdavinėjo suklustotas Sugiharos vizas Vilniuje.

⁴⁰ Jukiko Sugihara šiuos žmones savo prisiminimuose mini taip: „Pas mus lankydavosi keli konsulato informatoriai. Kas jie buvo per žmonės, aš nežinojau. O vyras sakydavo: „Kadangi jie tamsaus gymio, tai vadink juos varnomis““ (*Nemunas*, 97/3, p. 32).

⁴¹ *Į laisvę. Sugiharos vizos ir žydai*, p. 187.

⁴² Padirbtų pasų problema pabėgėliams kilo jau Japonijoje, Tsurugos uoste, kai japonų pasieniečiai mėgino žmones su padirbtais pasais išsiųsti atgal. Šios problemos peripetijos gvildenamos straipsnyje: A. T. Romer ir E. Palacz-Rutkowska, „Tadeusz Romer“ (jis tuo metu buvo Lenkijos ambasadorius Japonijoje), *Zeszyty Historyczne*, Nr. 110.

⁴³ *Asahi Shinbun* (periodinis Tokijuje leidžiamas laikraštis), 1994 10 13.

Gauta 2000 09 08

Vytauto Didžiojo universitetas, Istorijos katedra,

Donelaičio g. 28

Kaunas

Bernaras Ivanovas

PROBLEMATIC ASPECTS OF THE ACTIVITIES OF CHIUNE (SEMPO) SUGIHARA IN KAUNAS IN 1939 AND 1940

Summary

The activities of the Japanese consul, Sempo Sugihara, in Kaunas in 1939 and 1940 still raises many questions. This does not, however, prevent us from realising what enormous efforts he took to save thousands of Jews. Employing all possible means, including using officials from the Polish secret service and even a duplicate seal, which might have served as the grounds for his dismissal from the post in 1947, he saved hundreds and even thousands of people. Meanwhile, the attitude of his wife Yukiko Sugihara to the risks he took, which were not always correct, can be explained by the status of women in traditional Japanese so-

ciety: her husband did not tell her about many things, something which she emphasised many times.

Sugihara's story shows that refugees sought actively the means to save their lives and help others; in the historiography of the Holocaust the victims are often described as being passive.

Bearing in mind the attitude of Sugihara and the Japanese government towards the Jews, the role Japan played during the Second World War should be examined anew, which would open a new chapter in the study of the Holocaust.